

CONSIDERATII ASUPRA IMPORTULUI DE OPAITE CU STAMPILA DIN PANNONIA

Simona Regep Vlascici

Un loc important în studierea relațiilor comerciale din cadrul Imperiului Roman îl detine și categoria opaițelor. Aceste piese au alături de valoarea lor estetică și una științifică, de cunoaștere a producției locale dar ne oferă și informații asupra comerțului interprovincial. Cucerirea și transformarea Daciei în provincie romană au determinat intensificarea legăturilor comerciale dintre noua provincie și celealte provincii învecinate.

Opaitele comercializate din Pannonia în Dacia se pot încadra în două categorii, anume în copii pannonice ale opaițelor italice și în opaițe realizate în ateliere care își aveau sediul în provincie. Noi ne-am propus să analizăm doar una dintre categorii, cea a opaițelor realizate în ateliere care aveau sediul inițial în Pannonia.

CARRVS

Atelierul său a fost localizat după numărul mare de opaițe în Pannonia, la Osijek (Croatia)¹. Opaițe din acest atelier sunt cunoscute doar în Pannonia² și în Dacia. Pe opaițe stampila cu numele oficinitorului este întotdeauna la genitiv, acesteia îl lipsește un R. Activitatea atelierului a fost datată în a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr. de către Cloșca L. Băluță³, în timp ce D. Iványi nu datează piesele descoperite în Pannonia.

În Dacia opaițe cu stampila CARI au fost descoperite la *Apulum*⁴, *Tibiscum*⁵ și Ilișua⁶. Cronologic opaițele din Dacia au fost date la *Apulum*, după contextul arheologic în perioada Hadrian-Antoninus Pius⁷, iar la *Tibiscum* în a doua jumătate a secolului al II-lea p. Chr.⁸.

Descoperirile din Dacia oferă o datare mai timpurie, ceea ce contribuie la o încadrare cronologică largă a oficinelor din Pannonia în tot cursul secolului al II-lea.

¹ Iványi 1935, p. 30-33.

² Iványi 1935, nr. 1584, 1585, pl. LXXX, 59, 61, p. 265, pl. LXXX, 58, 60.

³ Băluță 2003, p. 25.

⁴ Băluță 2003, nr. 1, p. 25.

⁵ Benea 1990, nr. 44, p. 159.

⁶ Gostar 1961, nr. 441, p. 172 stampila RAR[i] în loc de CAR[i].

⁷ Băluță 2003, p. 25.

⁸ Benea 1990, p. 147.

DECIMVS

Sediul acestui atelier nu a fost încă stabilit cu certitudine. Părerile specialiștilor sunt împărțite în acest sens. Astfel, oficina lui Decimvs a fost localizată de unii cercetători în Italia⁹, în timp ce alții o localizează în Pannonia, la Poetovio (Ptuj- Slovenia)¹⁰.

Atelierul lui Decimvs a funcționat în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr. producând opațe care prezintă stampila sub forma DECIMI, la genitiv¹¹. Produsele sale sunt puțin răspândite în Italia și în provinciile occidentale, fiind mai frecvente în partea est-europeană a Imperiului Roman¹².

În Dacia opațe cu stampila DECIMI au fost descoperite la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹³, *Apulum*¹⁴, *Potaissa*¹⁵, Buciumi¹⁶ și Gilău¹⁷. Descoperirile din Dacia au fost atribuite pe rând când uneia, când celelalte oficine. Piezile din Dacia au fost date după contextul arheologic începând cu secolul al II-lea p. Chr. la *Apulum* și sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea la Gilău¹⁸.

FIRMVS

Sediul atelierului lui Firmus a fost stabilit în Pannonia, la Poetovio (Ptuj-Slovenia)¹⁹. Opațele din acest atelier descoperite în provincia pannonică au imprimată stampila la genitiv²⁰. Oficina lui Firmus și-a început activitatea odată cu domnia lui Antoninus Pius (138-161)²¹.

În Dacia au fost descoperite astfel de opațe doar la *Apulum*²² și aici piezile au stampila dispusă la genitiv. Cronologic opațele de la *Apulum* se încadrează în perioada Antoninus Pius-Marcus Aurelius²³.

⁹ Loeschcke 1919, p. 296; Buchi 1975, p. 46; Russu 1962, p. 470; Băluță 2003, p. 46.

¹⁰ Iványi 1935, p. 33; Gostar 1961, p. 189; Alicu 1994, p. 19.

¹¹ Loeschcke 1919, p. 296; Alicu 1994, p. 19; Băluță 2003, p. 46.

¹² Mușeteanu 1980, p. 299.

¹³ Alicu 1994, nr. 1114, pl. XXXI, fig. 14.

¹⁴ Băluță 1961, nr. XIII, 1, p. 198, pl. IX, 11; Băluță 2003, nr. 1-3, p. 47.

¹⁵ Cătinăș 1996, p. 63.

¹⁶ Chirilă 1972, nr. 45, p. 56, pl. XLIV, 2.

¹⁷ Isac 2001, nr. 23, p. 373, pl. IV, 23, a, b, pl. VII, 23, b.

¹⁸ Băluță 2003, p. 46; Isac 2001, p. 377.

¹⁹ Iványi 1935, p. 30, 32.

²⁰ Iványi 1935, nr. 2011, 2012, p. 170, pl. XXXVI, 71, 72.

²¹ Băluță 2003, p. 71.

²² Băluță 2003, nr. 1-3, p. 172.

²³ Băluță 2003, p. 172.

FLAVIVS

Opaitele cu ștampila FLAVI sunt piese aparținând unei oficine locale din provinciile dunărene. Asemenea exemplare apar doar în Dacia, Moesia și câteva piese în Pannonia²⁴. Localizarea oficinei care producea opaite cu ștampila FLAVI este de mult timp obiect de dispută. Astfel unii cercetători au localizat atelierul la *Intercisa* sau la *Aquincum*²⁵, cu toate că acest meșter nu apare menționat la alții printre producătorii locali de opaite de pe teritoriul Pannoniei²⁶.

O altă ipoteză susține că acest atelier ar fi funcționat în Moesia Inferior (lângă Vidin sau la *Durostorum*) pornind de la numărul mare de piese descoperite în această provincie²⁷.

Există și părerea că atelierul lui Flavius ar fi avut sediul în Moesia Superior la *Naissus* și că ulterior aceste opaite au fost produse și în alte centre urbane de pe limes-ul Dunării de Jos²⁸. Cronologic lămpile lui Flavius sunt dateate în Pannonia de la sfârșitul secolului al II-lea până la începutul secolului al III-lea²⁹. Cele din Moesia sunt dateate între sfârșitul secolului al II-lea și prima jumătatea a secolului al III-lea³⁰.

În Dacia au fost descoperite la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*³¹, *Apulum*³², *Aquae* (Cioroiu Nou)³³, *Drobeta*³⁴, *Romula*³⁵, *Tibiscum*³⁶, *Boiu*³⁷, *Corabia*³⁸, *Râmnicu Vâlcea*³⁹, *Sucidava*⁴⁰, *Pojejena de Sus*⁴¹ și *Mehadia*⁴². Cronologic opaitele din Dacia se datează la *Tibiscum* cu monedă de la Severus Alexander, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* între sfârșitul secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea, iar la *Apulum* între domnia lui Marcus Aurelius și Severus Alexander⁴³.

²⁴ Iványi 1935, p. 30.

²⁵ Gostar 1961, p. 189; Benea 1990, p. 146 susține originea pannonică a atelierului; Stângă 1998, p. 135.

²⁶ Iványi 1935, p. 17-18.

²⁷ Čičikova 1987, p. 164; Mușteanu 1980, p. 300.

²⁸ Jovanović 1985, p. 46; Alicu 1994, p. 21-22.

²⁹ Iványi 1935, p. 167.

³⁰ Čičikova 1974, p. 155-165.

³¹ Alicu 1994, nr. 499, p. 172.

³² Băluță 1999, nr. 9, p. 230; Băluță 2003, nr. 1, 2, p. 73.

³³ Tudor 1968, SE nr. 392; IDR, II, nr. 154, p. 82.

³⁴ Gostar 1961, nr. 133, p. 161; Tudor 1968, SE nr. 69; IDR, II, nr. 121, p. 73.

³⁵ Gostar 1961, nr. 134-135, p. 161; Tudor 1968, SE, nr. 135; IDR, II, nr. 443, p. 184.

³⁶ Benea 1990, nr. 53, p. 161.

³⁷ Alicu 1994, p. 21.

³⁸ Tudor 1968, SE, nr. 468; IDR, II, nr. 320, p. 141.

³⁹ Tudor 1968, SE, nr. 510; IDR, II, nr. 574, p. 222.

⁴⁰ Băluță 1986, p. 444, fig. 6/5.

⁴¹ Băluță 1999, p. 239.

⁴² S. Regep Vlascici *Les lampes des Praetorium- Mehadia (dép. Caraș-Severin)* comunicare la 19th International Congress of Roman Frontier Studies, Pécs-Sopianae, 1-8th september, 2003 (sub tipar).

⁴³ Benea 1990, p. 148; Alicu 1994, p. 22; Băluță 2003, p. 73.

INGENVVS

Acest meșter este prezent cu deosebire în Pannonia⁴⁴, dar nu se cunoaște locul sediului oficiei. Semnează cu ștampila scrisă pe un rând sau două căreia îi lipsește un V⁴⁵. Cea mai frecventă varianță este ștampila cu grafia pe două rânduri. INGE/ NVS sau INGENU/S. Opaite cu ștampila INGENVS au circulat de la jumătatea secolului al II-lea până către mijlocul secolului al III-lea p. Chr.

În Dacia s-au descoperit la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴⁶ și la *Apulum*⁴⁷. Opaïtul de la *Ulpia Traiana* se deosebește prin pasta cărămiziu-cenușie de produsele locale de aici, fiind probabil un produs pannonic⁴⁸. Totuși se cuvine a remarcă faptul că ștampila IV(ulius) INGENVS F(ecit) este diferită de cea a opaițelor pannonice. Exemplarul din capitala Daciei este databil în a doua jumătate a secolului al II-lea d. Chr.⁴⁹.

Exemplarele de la *Apulum* prezintă ștampila în variante grafice diferite: INGENV/S, IV INGENV/S F și INGE/NVS. Primele două piese sunt de origine pannonică, iar cea de a treia probabil că este autohtonă⁵⁰. Opaïtul de la *Apulum* cu ștampila INGENV/S a fost datat după materialele ceramice descoperite în același context arheologic în perioada Antoninus Pius-Septimius Severus⁵¹.

Datorită diferențelor ștampilelor se presupune existența unor ateliere ale aceluiași meșter în cele două provincii învecinate Dacia și Pannonia. Desigur, nu poate fi exclusă posibilitatea ca opaițele să provină din comerț⁵².

IVSTINIANVS

Atelierul a fost localizat în Pannonia, având sediul probabil la *Poetovio* (Ptuj)⁵³. Ștampilele pieselor din Pannonia au fost imprimate pe două rânduri, cu terminația scrisă în rândul superior la nominativ⁵⁴. Produsele sale au avut o circulație restrânsă, pe parcursul secolului al II-lea p. Chr.⁵⁵.

⁴⁴ Loeschke 1919, p. 296; Iványi 1935, p. 17, 30-33.

⁴⁵ Iványi 1935, nr. 845, p. 95, nr. 87, p. 98, nr. 2439-2446, p. 191-192, nr. 3849-3851, p. 273, nr. 4502, p. 314, pl. XCI, 97-106, pl. XCII, 1, pl. XCIX, 1.

⁴⁶ Alich 1994, nr. 1169, p. 192, fig. 18.

⁴⁷ Băluță 2003, nr. 1-3, p. 113-114.

⁴⁸ Alich 1994, p. 28.

⁴⁹ Alich 1994, p. 28.

⁵⁰ Băluță 2003, p. 113, 114.

⁵¹ Băluță 2003, p. 113.

⁵² Băluță 2003, p. 113.

⁵³ Loeschke 1919, p. 296.

⁵⁴ Loeschke 1919, p. 296; Iványi 1935, nr. 878, p. 33, nr. 2450-2463, p. 192-193, nr. 3854, 3855, p. 274, pl. XXXV, 9, pl. XCII, 8-18; Šubic 1975, nr. 33-37, pl. 5, 20, pl. 8, 33-37.

⁵⁵ Šubic 1975, p. 82-83.

Opaitele lui Iustinianus au fost descoperite doar la *Apulum*⁵⁶, în Dacia Superior. Piesele au ștampilă scrisă pe două rânduri, cu terminația în rândul superior, la fel ca și exemplarele din Pannonia. Un exemplar de la Apulum a fost datat pe baza materialului ceramic găsit în același context arheologic în timpul dinastiei Antoninilor⁵⁷.

OCEANVS

Sediul acestui producător de opaiete a fost localizat în Pannonia, la *Poetovio* pe baza unui tipar descoperit aici⁵⁸. Ștampilă producătorului este imprimată stângaci, doar în nominativ având la unele piese literele N și S inversate. Atelierul a funcționat pe parcursul secolului al II-lea p. Chr.⁵⁹.

În Dacia opaiete cu ștampilă OCEANVS de proveniență pannonică au fost descoperite doar la *Apulum*⁶⁰. Cronologic piesele se încadrează în intervalul funcționării atelierului, mai exact în perioada Hadrian-Marcus Aurelius, după materialele ceramice găsite în același context arheologic⁶¹.

PRVDENS

Oficina acestui meșter nu a fost localizată cu precizie, dar se presupune că avea sediul în Pannonia⁶². Opaitele sale au ștampilă numai în forma PRVDE. Arealul său de răspândire este mai restrâns fiind cunoscute în Pannonia, Dalmatia și Moesia Inferior⁶³. Cronologic opaietele sunt dateate în secolele II-III p. Chr.⁶⁴.

Opaite cu ștampilă PRVDE se cunosc doar la *Apulum*⁶⁵, în Dacia Superior. Sunt considerate produse provinciale pannonice și moesice. Una dintre piesele de factură pannonică a fost datată după contextul arheologic în perioada Hadrian- Marcus Aurelius⁶⁶.

⁵⁶ Băluță 2003, nr. 1-3, p. 116-117.

⁵⁷ Băluță 2003, p. 116.

⁵⁸ Šubic 1975, p. 82-83, pl. 13, 59; Iványi 1935, nr. 636, 639, p. 80, nr. 673, p. 83, nr. 717, p. 86, nr. 1160, 1161, p. 116, nr. 2603-2606, p. 202, nr. 3883, p. 275, nr. 4564, p. 316, pl. XCIII, 82-92, pl. XCIX, 11.

⁵⁹ Šubic 1975, p. 82-83.

⁶⁰ Băluță 2003, nr. 1, 2, p. 137.

⁶¹ Băluță 2003, p. 136.

⁶² Băluță 2003, p. 150.

⁶³ Iványi 1935, p. 16, 31-33, nr. 2673, p. 206, pl. XCIV, 12; Čičikova 1974, p. 159; Petolescu 1971, nr. 2, p. 665, pl. 1/3-4; Mușeteanu 1980, nr. 114, p. 303.

⁶⁴ Mușeteanu 1980, p. 303.

⁶⁵ Băluță 2003, nr. 1, 2, p. 151.

⁶⁶ Băluță 1999, nr. 18, p. 234.

VRSVLVS

Atelierul acestui meșter a fost localizat în Pannonia, unde s-au descoperit tipare cu ștampila VRSVLI la *Poetovio* și la *Brigetio*⁶⁷. Produsele sale au în general ștampila imprimată la genitiv, cu litera L inversată, dar și forma prescurtată VRSVL. Cronologic atelierul a funcționat între mijlocul secolului al II-lea și a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr.⁶⁸

Opaite cu ștampila VRSVLI s-au descoperit doar în Dacia Superior, la *Apulum*⁶⁹. Piezele au ștampila la genitiv cu litera L inversată. Sunt considerate produse pannonice (nr. 2-3), dar și copii autohtone (nr.1). Cronologic un opaiț pannonic a fost datat după materialele ceramice din același context arheologic în perioada Hadrian - Marcus Aurelius⁷⁰.

VRSVS

Oficină localizată în Pannonia, la *Poetovio*⁷¹. A produs opaite cu ștampila numai la nominativ. Piezele sale sunt prezente în Pannonia din a doua jumătate a secolului al II-lea până la jumătatea secolului al III-lea⁷².

În Dacia numărul opaițelor cu ștampila VRSVS este mic. Ele au fost descoperite la *Apulum*⁷³, *Drobeta*⁷⁴ și *Tibiscum*⁷⁵. Cele de la *Apulum* prezintă două variante ale ștampilei VRSVS/F și VRSVS. Cronologic un exemplar descoperit la *Apulum* a fost găsit împreună cu o monedă de la Hadrian, dar opaitele lui Vrsvs au circulat și mai târziu⁷⁶.

VICTOR

Oficina a fost localizată în Pannonia, undeva în împrejurimile orașului *Aquincum*⁷⁷. Ștampila prezintă mai multe variante, unele pieze reprezentând probabil produse ale altor meșteri olari⁷⁸. Cronologic activitatea atelierului este delimitată de un opaiț descoperit la *Aquincum*, datat în prima

⁶⁷ Iványi 1935, nr. 4577- 4584, p. 317, pl. LXXIII, 5, pl. XCIX, 12, 13, 16, 19, 20, 22; Šubic 1975, p. 82-83, pl. 7, nr. 29-32, tipare pl. 14, nr. 64-67.

⁶⁸ Deringer 1965, p. 23, 24, 27, 33, nr. 19, 77, 192, 374-376, fig. 17, 23, 24, pl. I, III; Vikić- Belančić 1976, nr. 826, pl. 4/36.

⁶⁹ Băluță 2003, nr. 1-3, p. 173.

⁷⁰ Băluță 2003, p. 172.

⁷¹ Iványi 1935, p. 33, 216, 217.

⁷² Deringer 1965, p. 40, 41, 103, 107, 110, nr. 228, fig. 14, nr. 264, fig. 31, nr. 265, fig. 6, nr. 294; Iványi 1935, p. 28, 31, 216, 217, 280, nr. 2834-2841, nr. 3952-3957, pl. XCVII, 1-13.

⁷³ Băluță 1961, nr. XXXVIII, 1, p. 216, pl. XII; Gostar 1961, nr. 430, p. 171; Băluță 2003, nr. 1-3, p. 174.

⁷⁴ Stângă 1998, p. 134, pl. XCVIII, 5.

⁷⁵ Benea 1990, nr. 85, p. 165, fig. 11.

⁷⁶ Băluță 2003, p. 174.

⁷⁷ Gostar 1961, p. 190.

⁷⁸ Băluță 2003, p. 183 și nota 2, p. 184.

jumătate a secolului al II-lea și un alt opaiet provenind de la *Intercissa*, găsit împreună cu o monedă anterioară epocii Antoninilor⁷⁹. Opaietele continuă să circule și mai târziu în secolul al III-lea⁸⁰.

În Dacia numărul opaietelor lui Victor este mic. Ele au fost descoperite la *Apulum*⁸¹, *Porolissum*⁸² și *Buciumi*⁸³. Opaietele descoperite la *Apulum* sunt considerate produse pannonice și autohtone. Ele se încadrează cronologic între domnia lui Antoninus Pius și epoca Severilor⁸⁴.

Comercializarea opaietelor din Pannonia spre Dacia s-a făcut pe căile comerciale cunoscute de-a lungul principalelor drumuri de acces spre provincia nord-dunăreană. Descoperirea unor ștampile ale oficinelor pannonice sugerează astfel folosirea văii Mureșului prin *barbaricum* spre distribuirea lămpilor la *Apulum* (Carvs, Firmvs, Ingenvs, Ivstianvs, Oceanvs, Prvdens, Vrsvlvs, Vrsvs, Victor). De aici cum era firesc opaietele au cunoscut o arie de răspândire ce cuprinde mai ales centrul Daciei Superior (respectiv centrul Transilvaniei).

În același timp nu poate fi neglijat un alt doilea drum comercial pe Dunăre, care a facilitat pătrunderea opaietelor prin porturile *Drobeta*, *Dierna* etc. Se conturează astfel un area bine definit prin centrele urbane de la *Apulum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Potaissa* etc. ca piețe în care au fost difuzate produsele oficinelor pannonice. Mult mai puține sau chiar deloc apar în mediul rural, aici făcând excepție așezările vicane și castrele de la *Buciumi*, *Gilău*, *Ilișua* etc.

Deocamdată însă în așezările din Dacia Inferior nu s-au găsit opaiete de factură pannonică excepție făcând exemplarele cu ștampila FLAVI pentru care avem rezerve că ar fi produse ale atelierelor din Pannonia.

Datarea importului de lămpi pannonice în Dacia este corespunzătoare secolului al II-lea (mai ales perioadei cuprinse între domnia lui Hadrian și Marcus Aurelius, până înspre epoca lui Septimius Severus). Prezența opaietelor din Pannonia marchează de fapt, conturarea unor relații interprovinciale complexe între Dacia și provinciile vecine.

În concluzie, demonstrarea prezenței unor opaiete pannonice în Dacia pe baza analizei, a comparării ștampilelor și a altor elemente caracteristice (mai puțin a fost posibilă realizarea analizelor chimice a materiei prime) a oferit posibilitatea realizării unei sinteze asupra unei singure categorii de produse importate în provincia nord-dunăreană.

---

⁷⁹ Iványi 1935, p. 17; Gostar 1961, p. 190.

⁸⁰ Vikić-Belančić 1972, nr. 846-848, fig. 4/36, 37.

⁸¹ Băluță 1961, nr.XL, 1, 2, p. 216, pl. X, 6, 8; Băluță 2003, nr. 1-3, p. 184.

⁸² Gudea 1989, nr. 5, p. 445, pl. IX.

⁸³ Chirilă 1972, nr. 38, p. 56, pl. XLV, 8.

⁸⁴ Băluță 2003, p. 183.

**Considerations sur l'import des lampes à estampille de Pannonie
(résumé)**

La commercialisation des lampes de Pannonie en Dacie s'est réalisée sur les principales voies d'accès vers la province Dacie, sur Mures et Danube. Ainsi, on met en évidence un espace bien précisé par les centres urbaines d'*Apulum*, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, *Potaissa*. La datation d'import des lampes pannoniques en Dacie correspond au II ème siècle (surtout dans la période d'entre le règne d'Hadrien et celle de Marcus Aurelius jusqu'à l'époque de Septimius Severus).

La présence des lampes de Pannonie soutient la mise en évidence des relations interprovinciales complexes entre Dacie et les provinces voisines.

BIBLIOGRAFIA

Alicu 1994	Dorin Alicu, <i>Opațele romane. Die römischen lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i> , București.
Băluță 1961	Cloșca L. Băluță, <i>Opațele romane de la Apulum</i> în Apulum, IV, p. 189-220.
Băluță 1999	Cloșca L. Băluță, <i>Lămpi cu marcă epigrafică inedite, descoperite la Apulum-Partoș</i> , în Apulum, XXXVI, p. 225-237.
Băluță 2003	Cloșca L. Băluță, <i>Lămpile antice de la Alba-Iulia (Apulum). I. Lămpile epigrafice</i> , Alba-Iulia.
Benea 1990	Doina Benea, <i>Lampes romaines de Tibiscum</i> , în Dacia, N.S., 34, p. 139-168.
Buchi 1975	E. Buchi, <i>Lucerne del museo di Aquilea. I. Lucerne romane con marchio di fabrica Aquilea</i> .
Cătinaș 1996	Ana Cătinaș, <i>Lampes à estampille de Potaissa</i> în Acta RCRF, 33, p. 63-74.
Chirilă 1972	E. Chirilă, V. Lucăcel, C-tin Pop, <i>Castrul roman de la Buciumi</i> , Cluj.
Čičikova 1974	Maria Čičikova, „ <i>Firmalampen</i> ” du limes danubien en Bulgarie, în Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972, București – Colonia – Viena, p. 155-165.
Deringer 1965	Hans Deringer, <i>Römische Lampen aus Lauriacum</i> , Linz.
Gostar 1961	Nicolae Gostar, <i>Inscriptiile de pe lucernele din Dacia Romană</i> , în Arh. Mold., I, p. 149-203.
Gudea 1989	Nicolae Gudea, <i>Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman</i> , I, în Acta MP, XIII.
Isac 2001	Dan Isac, Cristian A. Roman, <i>Lucernele din castrul de la Gilău</i> , în <i>Studia Archeologica et Historica Nicolo Gudea Dicata</i> , Zalău, p. 367-395.
Iványi 1935	Dora Iványi, <i>Die pannonischen Lampen. Ein typologisch – chronologische Übersicht</i> , în Diss. Pann., ser. II, nr. 2, Budapest.
Loeschcke 1919	Siegfried Loeschcke, <i>Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens</i> , Zürich.
Mușeteanu 1980	Crișan Mușeteanu, Vasile Culică, Dan Elefterescu, <i>Lampes à estampille de Durostorum</i> , în Dacia, N.S., XXIV, p. 283-305.
Russu 1962	I.I. Russu, N. Gostar, <i>Inscriptiile de pe lucernele din Dacia romană (Recenzie)</i> , în SCIV, XIII, 2, p. 467-471.
Stângă 1998	Ion Stângă, <i>Viața economică la Drobeta în secolele II-VI p. Chr.</i> , București.
Šubic 1975	Zorka Šubic, <i>Rimske oljenke v Sloveniji</i> , în Arheološki vestnik, 26, p. 82-85.
Vikić-Belančić 1972	Branka Vikić-Belančić, <i>Antičke Svjetiljke u Arheologškom Muzeju u Zagrebu</i> , Zagreb.